

1. Preàmbul.

Fa trenta anys Antoni Comas (1978: 47), al seu estudi intitulat significativament *La Decadència*, afirmava que “podem considerar la València del XVII, més que bilingüe, pràcticament castellanitzada”. Es parlava, per altra part, de *Decadència*, en un sentit ampli, i el terme aprofitava per agrupar totes aquelles obres en català produïdes durant els segles XVI, XVII i XVIII, i especialment els productes literaris del Siscent i del Setcent, independentment del seu estil, del seu gènere o del seu autor. Al País Valencià, els versos de Timoneda eren "decadents"; la prosa de Beuter i la de Galiana eren també "decadents"; *L'Església militant* i *La infanta Tellina i el rei Matarot* eren, finalment, "decadents". Igual com passava, d'altra banda, amb la literatura generada al Principat. Era una manera ben còmoda, no cal ni dir-ho, de ficar en un mateix sac la producció literària de més de tres-cents anys, i de reduir-la a un bon no res.¹

És cert que hi hagué una davallada quantitativa de la producció literària en la nostra llengua, a partir de mitjans del segle XVI. És cert que això, sobretot, es nota a nivell imprés. L'escàs rendiment que veien al català els impressors de les nostres terres era el motiu de preferència pel castellà, que oferia unes possibilitats de mercat incomparablement superiors. La tendència s'arrossegava de feia temps i no era gens novedosa. Els llibres calia vendre'ls i, quan més ampli fora el mercat, millor. D'altra banda, una part de la noblesa i de l'oligarquia dominants s'havien afeccionat al castellà: era la llengua en què s'expressava el poder, que residia a Castella (Canet 2004). Era, per tant, una llengua de prestigi que calia saber, i llegir en aquell idioma ajudava. Però, al cap i a la fi –i ací era on volíem anar a parar- la cultura llibrària era un luxe certament minoritari. En més d'un cas, un pur producte d'entreteniment destinat a estaments poderosos d'una societat urbana; més encara, si ens referim a la Literatura, en majúscules.

La producció en la nostra llengua -que no podia permetre's aquells luxes impresos-, no obstant això, no va desaparèixer: senzillament, s'instal·là en un marge més o menys ampli i allarà, en general, a l'àmbit de la cultura manuscrita. L'àmbit que, d'altra banda, li era connatural, si exceptuem el breu episodi de la impremta incunable -per molt enlluernador que siga- i poc més. En l'àmbit imprés, la nostra llengua es va moure en unes “perifèries” més o menys marginals. Però generalment, aquella literatura del Barroc només demanava un manuscrit original -o una còpia- i un auditori més o menys nombrós; a la vora de l'oralitat. Era el món en què els autors i el públic s'acontentaven amb la còpia manuscrita que corria de mà en mà, d'ús exclusivament -o quasi exclusivament- privat, i amb l'única possibilitat de lectura davant un reduït cercle d'amics i de coneguts, o la recitació davant un auditori festívol. Per aquests motius, i per una certa inèrcia, encara pogué haver un lloc per a la literatura en català en els papers de l'època. Si la lletra impresa

---

* El present treball forma part del projecte *La cultura literaria medieval y moderna en la tradición manuscrita e impresa III* - HUM2005-06110-C02-01 del Ministerio de Educación y Ciencia (Proyectos de I+D. Plan Nacional de Investigación Científica) que es desenvolupa al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València.

¹ Sobre el concepte de la Decadència, vegeu Escartí (1994 i 2005).

hagués estat l'únic canal de difusió entre els autors i el públic, potser els testimonis de literatura en català, durant aquell període, haurien estat menys notoris encara. En aquest sentit, el paper imprès, fins a cert punt, s'ha convertit en un parany per als estudiosos d'aquella època: és en el món manuscrit, o en els *marges* de l'imprès, on hi va viure majoritàriament la nostra literatura i, tot i que no ens trobem figures de relleu tan destacat com els autors de l'Edat Mitjana, cal dir ja d'entrada que els autors del nostre Barroc i en la nostra llengua ens deixaren una producció de qualitat destacable i suficient perquè no pensem que ens trobem davant un desert cultural o, més exactament, un desert literari.

A València, hi ha unes quantes figures que a poc a poc van cobrant o recobrant un espai dins la història de la nostra literatura: els dietaristes Porcar i Aierdi, o el poeta Morlà amb més de 10.000 versos en català, en són uns exemples. Però n'hi ha més. Fa poc hem pogut rescatar el *Resum... de la vida del pare Pere Esteve* de Leopold Ignasi Planells, que el 1760 enllestia la traducció d'una obra en castellà del segle XVII sobre el franciscà denier Pere Esteve, predicador i poeta ocasional (Escartí 2006b). L'obra en català del mateix Esteve, que ara ocupa aquest article, també l'hem publicada recentment (Esteve 2005). Són, només, uns exemples; però, estem segurs que n'hi ha alguns més.

La literatura valenciana dels segles XVII i XVIII, amb les aportacions que s'han anat fent en els darrers 15 anys, ha passat de ser un espai sense autors a comptar amb algunes figures que, si bé potser no són mereixedors d'incloure's en una col·lecció d'escriptors clàssics universals, crec que, almenys, omplim dignament un buit que, de totes totes, resultava poc creïble. La solució passava en gran part per fer una recerca en el món dels manuscrits, per tal com la literatura en la nostra llengua es va refugiar allà. I per saber llegir línies en alguns impressos que, redactats majoritàriament en castellà, contenen, però, versos o fragments en català, com és el cas que ara ens ocupa. Els autors d'aquell moment no demanaven res més. D'altra banda, la societat i el negoci tipogràfic no podien garantir quasi mai un mitjà com el de la impremta. Però en aquest nivell de la cultura manuscrita, la nostra literatura es pot presentar pràcticament la mateixa alçada que la resta de literatures hispàniques del Barroc. Només alguns col·loquis i papers de canya i cordeta arribaven a la impremta, en català, perquè interessava a les esferes del poder que aquelles ideologies concretes arribassen a una gran part de la població. La resta d'escrits, versos i narrativa historiogràfica i religiosa en bona mesura, s'accontentaven amb el manuscrit. Però, tot plegat, els textos en la nostra llengua que es van produir arreu dels Països Catalans, bé que mostren que la cultura literària del moment, malgrat no ser una de les capdavanteres d'Europa, es va saber mantenir a l'altura, i ben bé que es pot veure, si es fa una ullada a un magnífic llibre que ha eixit ja en premsa aquest paper: *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, de Valsalobre i Rossich (Valsalobre-Rossich 2008). O, en el cas concret valencià, si es tenen en compte les publicacions més recents sobre el tema (Escartí 2006a). Aquest paper nostre vol ser, també, una aportació més al coneixement del període i de llurs autors, massa sovint oblidats o menystinguts.²

2. Pere Esteve i Puig (1582-1658).

Pere Esteve i Puig va nàixer a Dénia el 19 d'octubre de 1582, fill de Pere i de Caterina. Des de menut sembla que mostrà interès per les coses de la religió -potser influenciat pel seu oncle matern, Jaume Puig, beneficiat de la parròquia de Sant Antoni

---

² Una mostra de valoració negativa del període encara és ben evident al treball de Rincón (1983).

Abat, a la mateixa Dénia-, com també ho féu el seu germà major, Joan Esteve, nascut el 1575 i que arribaria a ser capellà, i una germana d'ambdós, de nom segurament Caterina, que arribaria a ser monja. Una altra germana, Maria Magdalena, es casà i va portar al món onze fills.³

La vocació cap a les coses de Déu, segons Cristòfor Mercader (1677) –el seu primer biògraf-, va ser molt primerenca. Així, a més de predicar als seus companys escolars de primeres lletres “ensayándose ya los tiernecitos miembros al ejercicio que el resto de su vida avían de cursar”, Mercader afirma que “a edad de siete años le hallaron dos maneras de silicios y tres modos de diciplinas con que macerava su tierna carne; ya ayunava muchos días, aún de tan pequeña edad” (Mercader 1677: 4). Més enllà d'aquestes anècdotes de difícil comprovació, el ben cert és que Pere Esteve, quan comptava díhuit anys es va fer frare de l'ordre de Sant Francesc. Va prendre els hàbits al convent de Santa Maria de Jesús, a València, i després va ser enviat als convents d'Alzira i segurament al d'Oliva, des d'on tornà de nou al cap i casal, però ara al convent de Sant Francesc. Sembla que en aquells primers anys de la seua carrera eclesiàstica va excel·lir en els estudis de llatí, arts i teologia. Però aquestes dades, aportades per Mercader, tal vegada només són les acostumades lloances dels hagiògrafs, dels quals les hauria recollit Vicent Ximeno (1747-1749, II: 18), en redactar els *Escritores del reyno de Valencia*. Més interessant ens sembla l'afirmació sobre la seua competència en diverses matèries, feta pel paborde Bonaventura Guerau, al sermó de les seues exèquies, i d'on, per cert, la recull Ximeno. Guerau va conèixer i va tractar directament Esteve, fou amic seu i, encara, seria l'encarregat de transmetre'ns, com veurem, els seus escrits i, també, de recollir dites seues i anècdotes que sens dubte li hauria contat en persona el franciscà. I Guerau, davant un auditori que també havia conegut el pare Pere, no s'està d'afirmar:

molts anys he oït sense disonar en la Filosofia, en la Theologia Moral, en la Escolàstica, Expositiva, ni Mística, emprenent les matèries més dificultoses, que per a parlar-les és menester tenir gran notícia. El senyor arquebisbe don Isidoro Aliaga deya: “La doctrina de frare Pere és saníssima y gravíssima” (Guerau 1677: 384)

Però és evident que, malgrat aquelles capacitats intel·lectuals, la trajectòria de Pere Esteve en va ser una altra. Dotat en opinió dels seus superiors per a la predicació (Mercader 1677: 47), arribà a ser comissari de la Santa Casa de Jerusalem a València, la qual cosa el va facultar per a recórrer les terres de l'antic regne valencià per tal de recollir almoines amb destinació a l'alliberament dels Sants Llocs de Terra Santa. La seua vida, per tant, degué transcórrer per bona part dels camins valencians, i pels nostres pobles i ciutats, predicant i recaptant almoines. Així, hi trobem nombroses anècdotes de la seua predicació reportades per Mercader, esdevingudes a València, a Dénia, al Maestrat, o la Ribera, entre altres. A València, a més, fundà diverses confraries –la del Sant Crist de Santa Tecla (Mercader 1677: 48 i ss.), la de Nostra Senyora de la Montanya de la Pietat, al convent de la Puritat (Mercader 1677: 82 i ss.)- i degué enfrontar-se a les autoritats, tot defensant una baixada en els preus del pa, fins al punt que Mercader assenyala que “oféndese el gobierno de la ciudad de Valencia”, per les crítiques de Pere Esteve (Mercader 1677: 137 i ss.). Tanmateix, les relacions amb el poder sempre degueren ser cordials, i així, sabem que hi col·laborà, tot auxiliant els malalts de la pesta que assotà València el 1647 (Mercader 1677: 175 i ss.) i, encara, perquè Esteve era un home fidel a la monarquia, com ho demostren difrents episodis de la seua vida.

---

³ Aquestes dades biogràfiques provenen de la documentació rescatada per Roc Chabàs, i ressenyada a Oltra Perales (1997: 15-19).

En aquest sentit cal assenyalar que visità la cort dels Àustries, tot buscant el patrocini de la monarquia i de la noblesa per a la seua fundació, l'eremitori de Jesús Pobre, cosa que, en efecte, aconseguí. Mercader ens diu que

la reyna cathólica doña Isabel de Borbón tomó debaxo su real protección y amparo una de las pequeñas y humildes capillitas del eremitorio pobre, embiando a él algunas alajuelas (...) a cuyo exemplo su hija la serenísima señora infanta de España y oy cristianísima reyna de Francia, y la excelentísima señora condesa de Medellín, marquesa de los Vélez, y otras grandes señoras, tomaron el patronato cada una de su capillita del santuario de Jesús Pobre (Mercader 1677: 115).

Per altra banda, aquest contacte directe amb la monarquia hispànica el portaria a ser promogut per Felip IV per a un bisbat a Galícia; però ell no ho acceptarà, per tal de seguir el camí que havia escollit, dedicant-se a la predicació entre les capes més populars de la societat. De fet, Pere Esteve, cridat per Ferran de Borja, a qui ja coneixia del temps que havia estat virrei de València, i que llavors es trobava a la cort, anà a Madrid a auxiliar al rei, al qual “dióle una desgana”. Però, en arribar el franciscà de Dènia, el monarca ja es trobava restablert. Tanmateix, el rei “gustó mucho de su llana conversación” i a partir d'aquell moment li demanà “que bolviesse muchas vezes a ver su real persona”. Pere Esteve, obligat així a “detenerse en Madrid más días de los que quisiera” es va dedicar allà també al seu ofici habitual, “predicando por las plazas de la villa, con notable aprovechamiento de los oyentes”. Per altra part, “acudía muchas vezes al palacio Real; estava largos ratos a solas con el rey”. Finalment, Felip IV,

noticioso de su privado como vacava un obispado en Galicia, parició a su magestad proveer su mitra en la persona del padre comissario de Jerusalem. Y un día, concluida la plática, dixo el rey el intento con que estava de honrarle con aquella prelación. Escusóse con mucho donayre el siervo de Dios, de admitirla, alegando su indignidad. Dos vezes repitió su magestad católica su intento y otras dos, con su gracejo acostumbrado, huyó la cabeza a la mitra, diziendo al rey, en su lengua valenciana:

-Senyor: Déu a mi no-m vol bisbe, sinó predicador dels brivons (Mercader 1677: 143-144).

Per altra banda, la seua fidelitat als Àustries arribà al punt que participà en la Guerra de Catalunya, en qualitat de “maesse de campo” del terç de valencians que anà a Tortosa a conquistar la ciutat, contra els francesos i els catalans revoltats. Aquest episodi de la vida del pare Pere, encara, té una importància destacada en la seua producció literària, perquè segurament estant allà va conèixer part de l'abundosa literatura pamfletària que aquells enfrontaments bèl·lics van generar, i s'afegí a aquelles disputes, òbviament a favor de Felip IV.⁴ Tres de les poesies del pare Pere que ens han pervingut, en valencià, es refereixen a aquella guerra, i les editem ací, en apèndix; i encara, caldria afegir-hi una carta seua que ha passat bastant desapercebuda i que, fins i tot, arribà a publicar-se, a València, el 1651, la qual, però, és en castellà, tret d'algun fragment en què es deixa sentir la veu pròpia del nostre franciscà.⁵

Del pare Pere també es podrien aportar nombrosos fets “miraculosos” esdevinguts durant la seua vida i amb la seua intervenció directa: curació de persones malaltes, resolució de casos d'endimoniats, auxili de pobres, predicció i profecia, etc., que adornen la vida escrita pel seu biògraf i que fan un repàs a la casuística habitual en

⁴ Sobre aquell conflicte es pot consultar el treball d'Ettinghausen (1993), entre altres.

⁵ Vegeu *Copia de una carta escrita por el padre fray Pedro Estevan (...) en que da cuenta de todo lo sucedido en el sitio y recuperación de la plaza de Tortosa (...) a 5 de deziembre 1650*, València, Silvestre Esparsa, 1651. El text, conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 2381), ha estat transcrit modernament a Oltra Perales (1997: 310-316).

aquests sants o en les persones suposadament tocades de santitat, durant el Barroc.⁶ Uns prodigis que, òbviament, continuaren després de la seua mort, a 76 anys d'edat, el 3 de novembre de 1658.⁷ No és, però, el nostre objectiu, centrar-nos en els aspectes religiosos de la seua vida, sinó en la seua producció literària, i, també, en alguns dels escrits que parlaren d'ell i que ens han transmés notícies de la seua vida i la seua obra.

3. Els escrits del pare Pere i la literatura sobre ell.

Més enllà de les possibles subjectivitats del paborde Guerau, en ponderar els coneixements i la formació cultural de Pere Esteve, ens caldria no oblidar aquell judici reportat més amunt, per tal de no encasellar la producció del franciscà en els límits de la literatura de baixa qualitat que, en opinió d'alguns autors, va predominar a la València del segle XVII. En efecte, el pare Pere va produir uns textos -alguns perduts i d'altres conservats- que trobaríem més aviat susceptibles de ser denominats amb l'etiqueta que ja fa alguns anys va proposar Antoni Ferrando (1987: 55) –“literatura *popularista*”- i que ell mateix va definir en els següents termes:

Literatura popularista seria, per a mi, aquella que es complau a tractar temes populars, bé que sense adoptar necessàriament un punt de vista popular. Ben sovint, persegueix uns objectius contraris als interessos autènticament populars.

Caldrà afegir que aquesta mena de productes destinats al poble -en sentit ampli-, no són necessàriament fruit d'autors de poca formació intel·lectual, sinó que sovint han estat elaborats en sacristies, convents i salons, per part de clergues, frares i nobles que pretenen, seguint les directrius ideològiques del Barroc, fer arribar els conceptes que cal fomentar entre el poble, tot usant els llenguatges que li són més pròxims: la poesia -de certamen, normalment- i la llengua pròpia dels estaments populars que entenen malament el castellà i poc o gens el llatí (Escartí 2004: 177-192). En aquest sentit caldrà recordar un parell d'aportacions documentals que poden ser il·lustratives. En primer lloc, és ben interessant constatar la remarca que el rector d'un lloc de la Ribera del Xúquer -i pròxim, per tant, a la “castellanitzada” València- fa als inquisidors, en un procés del 1621. Així, en remetre les informacions que li havia demanat la Inquisició sobre el cas d'un presumpte bruixot anomenat Melcior Agramunt, el mossén afirma -en castellà, però- que “los papeles que os mando van el lengua valenciana, porque no usan por acá las pláticas en lengua castellana ni latina”.⁸ Al costat d'aquest testimoni que ens parla de la no comprensió del castellà per part dels valencians, cal contraposar-ne un altre. En aquest cas, el de don Marc Antoni Ortí, que al pròleg del seu *Siglo quarto de la Conquista de València*, del 1640, assenyala que “casi totes les juntes es fan en castellà” -tot referint-se al consell de la ciutat de València-, i afegeix que

no solament se fa particular estudi en procurar saber la llengua castellana, però també en oblidar la valenciana, per la molta abundància que y ha de subjectes que els pareix que tota la sua autoritat consistix en parlar en castellà (Ortí 1640: 1-3).⁹

⁶ Sobre aquells fenòmens religiosos de l'època, vegeu Pons Fuster (1991).

⁷ Sobre els “miracles” del pare Pere, després de mort, vegeu Mercader (1677: 332-352).

⁸ Archivo Histórico Nacional, *Inquisición*, 532, leg. I, f. 7 r.

⁹ El text, que és realment laudatori del valencià, entre altres d'aquell mateix tarannà, ha estat publicat a Pitarch (1972: 57-72).

La distinció entre totes dues citacions és òbvia: mentre la primera fa referència al “poble”, la segona parla dels regidors de la ciutat de València. El pare Pere, com hem dit, s’interessa sobretot pel poble menut, i això el porta, de manera natural, a seguir usant la llengua del país. Però, anem per parts, i fem una ullada a la producció escrita del pare Pere, conservada o de la qual tenim referències fidedignes, a través de l’escrit de fra Cristòfor Mercader, que les recull, les edita o en dóna notícia per primera vegada, el 1677, a la qual llista hauríem d’afegir alguns altres escrits:

A. Poesia:

1. “Goigs a Sent Pere Cap de Pals” (pp. 93-95)¹⁰.
2. “Goigs a Nostra Senyora de la Montanya de Santitat” (pp. 97-100).
3. “Goigs a Jesús Pobre” (pp. 121-122).
4. “Història del Sant Sepulcre” (pp. 124-129).
5. *En bon punt y en bona hora* (pp. 157-159).
6. *Ànimo, los meus germans* (pp. 171-172)
7. “Resposta a la carta dels Micalets” (pp. 174-189)
8. *Plora Barcelona* (pp. 182-189).
9. *Deixem fer a Déu* (pp. 354-355).

B. Prosa:

1. Respostes del pare Pere i profecies (pp. 197, 198, 204, 208, 218, 220, 223, 231-234, 240, 251-252, 256, 261, 265, 269, 279, 272, 282-283, 286-287, 289-291, 294, 296, 300, 302, 304-306, 309-324, 328-330 i 336).
2. Símls morals (pp. 356-359).
3. “Otros muchos símiles tenía escritos el pavordre Grau, mas con el trasiexo de sus papeles se han perdido” (p. 359).
4. Reglaments de diverses confraries, de les que dóna notícia Mercader (p. 240)
5. *Copia de una carta escrita por el padre fray Pedro Estevan (...) en que da cuenta de todo lo sucedido en el sitio y recuperación de la plaza de Tortosa (...) a 5 de deziembre 1650*, editada a València per Silvestre Esparsa el 1651.
6. Dues cartes privades, conservades a Dénia.¹¹

Aquests textos ara referenciats només caldria completar-los amb els dels seus sermons: no podem dubtar que varen existir -si més no, els esborranys- i, per molt “popularistes” que foren, evidenciarien l’ús de la nostra llengua a la trona i, encara, com a eina intel·lectual de treball del franciscà. Tanmateix, també ens cal apuntar que la “Representación de los tres montes Santos de Jerusalem” que recull Mercader (1677: 105-108) devia trobar-se escrita en castellà, tal com es pot deduir de les paraules d’aquest darrer: “Aunque toda la tierra de Palestina llamamos comunmente Tierra Santa (escribe el siervo de Dios)...” (Mercader 1677: 105). Altrament, Mercader l’hauria respectada en la seua forma original, com fa en els altres casos. De la mateixa manera que devia ser en castellà la “Subida al Monte del Señor, para los siete días de la semana” que recull el mateix Mercader (1677: 120-121). L’ús del castellà –malgrat el mite del pare Pere monolingüe-, vindria encara corroborat per les dues cartes de naturalesa privada, autògrafes de Pere Esteve i fins ara inèdites, esmentades més amunt, i també per la carta que publicà Silvestre Esparsa, i que tenia la mateixa funció de les conegudes relacions de notícies que eren tan freqüents a la València del Barroc.¹²

¹⁰ Donem, ací, les pàgines on es troben els escrits del pare Pere –o la referència als mateixos-, segons l’edició de Mercader (1677).

¹¹ Són dos textos de caràcter administratiu i privat i els hem publicat a Escartí (2006: 74-78).

¹² Vegeu Solano (2004: 107-120).

Però, la figura del pare Pere, a més, va generar, al marge dels seus mateixos escrits, una sèrie de textos que cal considerar i tenir en compte ara; especialment, perquè han estat les vies majors de coneixement de la seua producció literària.

El primer d'aquests escrits -i que serà la base dels següents- és el ja esmentat de fra Cristòfor Mercader: *Vida admirable del siervo de Dios, fray Pedro Esteve, predicador apostólico y comissario de Jerusalem, en la santa provincia de San Francisco de Valencia*, publicada a València, el 1677, per Francesc Mestre, i a expenses de Manuel Mercader, assessor civil en la Governació de València, germà de l'autor. No són moltes les dades que posseïm sobre la vida i l'obra de fra Cristòfor Mercader. Segons Vicent Ximeno (1747-1749: II, 92), va ser

natural de Valencia, de una de las familias que ennoblecen a esta ciudad. Fue religioso francisco de la observancia, sugeto erudito en divinas y humanas letras, y hombre dotado de buen ingenio y de mucha claridad en su estilo. En Madrid tuvo el empleo de predicador de corte y después en Valencia el de chronista de su provincia, en el qual permaneció hasta su muerte.

Cristòfor Mercader, de la casa dels barons de Bunyol, va ser germà de don Manuel Mercader, jutge, assessor civil de la Governació de València, i del Consell de Sa Magestat, i finançà l'edició de la *Vida* de fra Esteve escrita per fra Cristòfor, com s'indica al títol de la mateixa.¹³ Aquest text, prou voluminós, és sens dubte la seua obra més important impresa. De fet, Ximeno ens parla de dos escrits més, publicats a València en un mateix volum, el 1683, però en llatí, sobre qüestions eclesiàstiques, que ara com ara deuen tenir un interès molt relatiu. Més substancials, des del nostre punt de vista, devien ser les *Crónicas de la santa provincia de la observancia de San Francisco de Valencia*, que va poder veure, manuscrites, però llestes per a la impremta, el bibliògraf Rodrigues (1747: 212), a pesar que no arribaren a imprimir-se, com assenyala Ximeno (1747-1749: II, 93) i que segurament a hores d'ara es troben definitivament perdudes. Ens consta per una altra banda que Mercader va redactar un *Breve compendium rerum memorabilium almae provintiae Valentiae regularis observantiae S.P.N.S. Francisci, anno 1680*, en la qual s'inclouïa un fragment -també en llatí- amb una breu biografia i lloança de la figura de fra Pere Esteve (Oltra Perales, 1997: 245-251).

En qualsevol cas, constatem que la llengua vernacle que fa servir Mercader, quan ha d'escriure, no és la pròpia de València. La seua pertanyença a l'estament dels nobles, prou que seria indicatiu de la normalitat amb què podria fer servir el castellà, almenys a l'hora d'escriure. Com que, a més, va viure a Madrid durant un temps, la necessitat d'aquell idioma es faria més evident, i encara més si fra Cristòfor o el seu germà pensaven situar-se a la cort o aconseguir-ne favors o prerrogatives del monarca. El castellà, ja des de les Germanies, però molt més especialment durant el Barroc, va ser la llengua de relació amb el poder. N'és un exemple evidentíssim l'actitud del noble valencià Bernat Guillem Català de Valleriola (1568-1609), el qual mostra perfectament l'ús diglòssic de la llengua a València, durant aquell segle (Roca Ricart 1997).

En aquest sentit cal dir, a més, que tot i que el llibre degué estar destinat en origen a promocionar-ne l'autor o el seu mecenes i germà, el fet d'escollir un tema -el

---

¹³ A la portada es pot llegir: *Vida admirable del siervo de Dios, fray Pedro Esteve, predicador apostólico y comissario de Jerusalén en la santa provincia de San Francisco de Valencia. Escriviola fray Christóval Mercader, religioso de la misma provincia, predicador que fue de corte, de la de su magestad Carlos II, rey de las Españas, y coronista de la santa provincia de la observancia de Valencia. Sácala a luz, a costa de don Manuel Mercader, juez asesor civil en la Governación de Valencia, del Consejo de Su Magestad, hermano del autor. Dedicada a la muy noble, leal y coronada ciudad de Valencia, Francisco Mestre, impressor. Con licencia. En Valencia, por Francisco Mestre, impressor del Santo Tribunal de la Inquisición, junto al Molino de Rovella. Año de 1677. Véndese en casa de Pedro Sánchez, guantero, en la plazuela de las Passas.*

del pare Pere- de tan marcat caràcter popular, obligà Mercader a conservar la llengua pròpia del franciscà i, en els fragments en què el pare Pere parla, o en reproduir les seues poesies, l'autor va conservar el valencià original.

En efecte, com ja hem vist més amunt, al volum de Mercader es reproduïxen, senceres, algunes de les obres d'Esteve i, encara, el sermó fúnebre de Guerau, que també és en valencià, com ja hem assenyalat. Pel que fa a la llengua reportada per Mercader, hauríem de precisar que els textos d'Esteve i el text de Guerau presenten les mateixes característiques: un valencià que s'inspira en models tradicionals, farcit de castellanismes -però no excessius- i amb clares concessions als registres més col·loquials de la llengua. De fet, l'opció presentada per Mercader no en podia ser-ne una altra.

No ens ha de sobtar que Mercader, admirador d'Esteve, en comptes de triar un llenguatge més planer, per tal d'arribar a un espectre poblacional major, es decante per l'opció en castellà, clarament culta. Tanmateix, la resposta pot vindre de la mà de a qui anava adreçada l'obra. En realitat, Mercader no devia proposar-se com a meta el "poble menut" -a qui s'havia dedicat sempre Esteve-, sinó la noblesa i l'oligarquia ciutadanes o de la cort dels Àustries, els quals eren els qui, amb els seus diners i el seu recolzament, podien fomentar i impulsar la causa de canonització del pare Pere. Si l'opció del castellà era evident, l'opció d'un model culte de llengua i d'estil també es fa ben palés, des d'aquesta òptica. Així, el text es troba farcit d'una ornamentació intensa, amb citacions que provenen de la Bíblia i al·lusions a autors clàssics, que aprofitaven per donar major llustre a les exposicions. Per altra part, les citacions llatines en aquella llengua són profuses, tant les provinents de la cultura cristiana com aquelles altres d'origen clàssic. L'obra de Mercader és, per tant, un exemple més de la prosa culta, barroca i recargolada del període.

Cal dir, finalment, que el text de Mercader es veuria completat pel suara esmentat sermó d'exèquies pronunciat pel paborde Bonaventura Guerau, que es va publicar allà, i que també contenia informació de primera mà sobre el pare Esteve. Aquest sermó, en l'estat en què ens ha pervingut, fa l'efecte de trobar-se incomplet i, en alguns llocs, sembla ser només una anotació simple que indicaria al seu autor per on havia de transcórrer el discurs. Però, amb tot, presenta com a característica més destacada el fet d'haver estat pronunciat en valencià i d'haver-se publicat en aquesta mateixa llengua, i només recentment ha estat publicat de nou (Esteve 2005: 97-106), atés que Roc Chabàs, en reeditar l'obra de Mercader, el 1865, en va prescindir, potser per la sensació d'"incomplet" que fa en alguns fragments.¹⁴

Per altra banda, i ni que siga només de passada, cal assenyalat que el text de Mercader, encara, hauria patit abans de Chabàs, i encara patiria, després, alguna transformació més, no sempre massa encertades.¹⁵

---

¹⁴ De fet, el conegut historiador don Roc Chabàs, denier com Pere Esteve, va portar a la impremta dos textos sobre el seu coterrani. En ells, tot seguint el text de Mercader, afegia dades provinents dels arxius locals i esmenava errades del text del XVII que, per cert, el mateix Chabàs s'havia encarregat de publicar, per segona vegada, el 1865, a pesar que aquesta edició no contindrà el sermó de Guerau. El text de Mercader va eixir publicat sota el següent títol: *Vida admirable del siervo de Dios, fray Pedro Esteve*, Dènia, Pere Botella, 1865. Els textos de Chabàs són: *Datos biográficos del venerable Pedro Esteve y documentos notables referentes al mismo*, Dènia, Pere Botella, 1880; i *Historia del venerable fray Pedro Esteve, predicador apostólico*, Dènia, Pere Botella, 1880. Encara, cal tenir en compte que l'edició de Mercader feta per Chabàs va estar ressenyada per Ribelles Comín (1939: III, 67-71) i s'hi assenyalen els textos en valencià, de fra Esteve, que recull i publica allà Chabàs. Aquesta edició, encara, serà reproduïda en facsímil a finals del XX (Mercader 1982). També el text de Mercader és copiat, fragmentàriament, per Oltra Perales (1997), el qual, en reproduir els textos en valencià d'Esteve en la versió de Mercader, no sols no els edita correctament, d'acord amb les normes que fan servir les acadèmies d'arreu del nostre àmbit en l'actualitat, sinó que s'esforça per desvirtuar-ne les grafies i d'adaptar-les als seus criteris personals, encara que no ho adverteix en cap lloc.

¹⁵ El pare franciscà Lluís Blanquer, el 1839, amb motiu d'haver-se redescobert el cos incorrupte de fra Pere Esteve al convent dels franciscans de València, i amb motiu del seu trasllat posterior a Dènia, va donar a la llum una síntesi del text de Mercader: *Compendio de la vida del venerable fray Pedro Esteve, de la regular observancia del seráfico padre san Francisco de la provincia de Valencia*, València, Oficina de López, 1839. Hi afegia una relació detallada de la troballa i de la translació del cadàver del pare Pere, aquell any mateix.

Cronològicament, el següent dels textos específics destinats a fra Pere Esteve és el de Leopold Ignasi Planells, el qual porta per títol *Resumen y relació de la vida y prodigis del religiós, el venerable pare fray Pere Esteve*, i és, en efecte, un resum de l'obra de Mercader, tal com indica el seu autor,¹⁶ portada a terme a València, el 1760, segons se'ns fa constar a la portada de l'únic manuscrit que actualment la conté, conservat a la Biblioteca Valenciana, provinent de la col·lecció formada pel patrici valencià Nicolau Primitiu.¹⁷ Ara bé: el text de Planells és íntegrament en valencià i també recull els textos originals d'Esteve i bona part de les anècdotes i de les converses recollides a l'original de Mercader, a més d'algunes altres que el *traductor* Planells "suposa" al pare Pere. De fet, les paraules del pare Pere experimenten ara una nova variació, amb modificacions més o menys importants, quasi sempre a partir de la versió de Mercader, si fem cas del que ens explicita Planells. La sensibilitat lingüística i estilística de Leopold Ignasi Planells, però, serà molt diversa, i així, gran part del treball d'ornamentació que féu Mercader desapareixerà en la versió valenciana que no és una simple traducció del text del franciscà del XVII, sinó una versió lliure del mateix, amb uns objectius molt diferents que es detecten ben clarament des dels mateixos nivells de la llengua emprada (Escartí 2006b i 2007).

Però cal dir que encara ho desconeixem pràcticament tot, sobre Leopold Ignasi Planells. L'erudit Roc Chabàs ja advertia, en un seu article sobre Planells, que, a banda del nom, només sabia que "vivía en Valencia el año 1760 a 22 de abril, cuando firmó la protesta que en el ms. pone: a esto se reducen las noticias que hemos podido recoger" (Chabàs 1891: 107). També assenyalava que ni Vicent Ximeno ni Just Pastor Fuster (1827-1830) no donen cap notícia sobre ell, com en efecte succeeix.¹⁸ Després d'aquells eminents bibliògrafs, el fet que el manuscrit haja estat molts anys en mans privades degué contribuir a perdre el rastre del seu autor. I el desconeixement arriba al punt que, per exemple, tot i que Roc Chabàs no sembla creure que Planells siga franciscà, i el denomina "el Sr. Planells" (Chabàs 1891: 107), per a Oltra Perales (1997: 225), "probablemente fue terciario franciscano, pues de San Francisco dice *Nuestro Padre*". La hipòtesi es llança a partir, solament, del títol de l'obra, reproduït a l'article de Chabàs, perquè Oltra no ha llegit mai l'escrit de Planells, que per altra part considera perdut. També, apunta unes possibles motivacions i subjectivitats que es desprenen igualment de l'article de Chabàs: "sencillamente se trataría de un devoto de san Francisco que, prendado de las virtudes del venerable fray Pedro Esteve, se decidió a escribir su vida" (Oltra Perales 1997: 225).

La lectura del manuscrit de Planells no aporta, però, cap dada més sobre la personalitat del seu autor. De fet, més enllà del "nòstron pare" referit a sant Francesc, o "nòstron" pare Pere, en referència a fra Pere Esteve, no hem sabut localitzar cap indici més sobre el fet que ell mateix fos franciscà. Com a molt, la cultura bíblica que deixa translluir al llarg de la seua traducció i adaptació del text de Mercader, ens parla que potser devia ser un home d'església. Tal vegada un capellà, tot i que els coneixements bíblics que destil·la tampoc són d'un gran nivell i podrien correspondre als de qualsevol home devot de mitjan del XVIII. Tanmateix, tant pel lèxic usat com per la voluntat d'escriure amb pulcritud o l'interès per la tradició ortogràfica valenciana demostrat no sols a la *Lecioncilla* (Colomina 1987) que s'inclou en aquest manuscrit, sinó també en el manteniment d'aquelles normes al llibre, ens l'han de situar entre els homes amb una

---

¹⁶ El títol complet és *Resumen y relació de la vida y prodigis del religiós, el venerable pare fray Pere Esteve, de la orde de nòstron pare sanct Francesch, de la observància, comisari apostòlich que fonch de els Sancts Llochs de Terra Sancta en la provincia de València. Copiada en substància de la que se imprimà y escrigué el reverent pare fray Christòphol Mercader (any 1677 y 19 después de la mort del venerable), predicador que fonch de la cort de Espanya y chronista de la orde en dita provincia.*

¹⁷ Sobre aquesta obra, vegeu Escartí (2005). El manuscrit porta actualment la signatura Ms/255 de la BV.

¹⁸ A banda de l'obra de Ximeno, ja citada, vegeu Fuster (1827-1830).

formació en lletres suficient per tal de portar avant un treball com el que ens deixà. Per tant, podria ser un notari, o un escrivà d'una qualsevol institució valenciana. Tanmateix, tampoc els arxius notariais valencians s'han mostrat generosos, en les nostres recerques, fins ara, i no hem sabut trobar cap referència a un notari d'aquest cognom i en unes dates apropiades. A hores d'ara, doncs, les notícies futures sobre Leopold Ignasi Planells, si apareixen, ens podrien arribar des de qualsevol àmbit.¹⁹

A tot cas, de Leopold Ignasi Planells sabem que es declara *natural* del cap i casal -encara que el mot *habitant* està afegit posteriorment- i es va entretenir en el resum i la traducció de la *Vida* del pare Pere Esteve publicada el 1677 per Cristòfor Mercader. Per altra part, també sabem que Planells tenia un interès evident per recuperar i difondre l'ús culte de la llengua.

En efecte, a la seua *Lecioncilla* -escrita en castellà- s'encarrega de donar unes normes bàsiques per a la lectura i l'escriptura del valencià, que en general segueixen les recomanacions de Carles Ros i que, encara, es mostren evidentment conservadores i poc partidàries de la introducció de formes castellanitzades. En aquest sentit, caldria assenyalar que Planells segurament havia tingut accés a documentació antiga i, tot i els castellanismes que deixa anar al llarg de la seua obra, i que provenen en gran part del model que està traduint, el seu nivell de llengua és molt acceptable per al 1760.

Per una altra banda, els seus interessos es posen de relleu al *Pròleg* que encapçala la seua traducció:²⁰

Dos motius, cristià llegit, són los que me han fet entretindre en copiar est resumit compendi de la portentosa vida de l'apostòlich varó y comisari que fonch de Terra Sancta en esta província de València, el venerable pare fray Pere Esteve, de la orde de nòstron pare Sant Francesch de la Observància. És el primer que, avent anys pasats vengut per poch espay de temps el llibre a mes mans, y sols llegint un poquetet, li cobrí algun afecte al subjecte. Tornant altra volta a les mans ara, per altre acàs, he tengut temps y fortuna de llegir-lo tot; y en ocasió que un conegut es trobava en un treballet, per lo que volia yo fer prechs y hem pareixia valdre'm de *Escalera arriba*, dix yo entonces: "Puix sens pensar hem ve la ocasió en tal ocasió, a este pardal -o àguila parda de l'Apocalipsis, com ell deya- y a les sues ales hem vull refugiar ab confiança, *sub pennis ejus sperabis*." Tot naixqué del carinyo ple que ara li cobrí. Y com *probatio amoris, exhibitio operis*, li aguí de prometre per a obligar-lo. Y puix, per aver pasat cent y dos anys des de la sua mort, y el llibre huitanta y tres que se imprentà, està morta y soterrada la sua memòria y llibres ja casi no n'hi à, hem paregué fer esta còpia en valencià per a que, corrent entre els amichs, puixga en alguna manera resucitar dita memòria y afecte al dit venerable pare Pere: y este és lo segon motiu.

Hi ha, doncs, un interès personal i un altre més general, amb idea de col·laborar a la difusió de la figura del pare Pere. Encara, caldria remarcar que l'interès de Planells pel valencià li ve inspirat per la mateixa figura de fra Pere Esteve:

El aver-ho fet en valencià és perquè així predicava y parlava ab tot gènere de persones el venerable pare, com consta de tots los dits, mots y sentències que ab lo nostre idioma porta el autor del llibre.

I continua, més avall, amb una excusa que fa pensar que alguns dels seus lectors no podrien estar d'acord amb la seua opció lingüística:

---

¹⁹ Volem fer constar l'ajut que, per tal d'aconseguir alguna informació sobre Planells, ens han prestat persones com Vicent Canet i Emili Casanova, als quals els agraïm el seu interès.

²⁰ Citem els fragments de Planells a partir de la nostra edició (Escartí 2006)

També ho he practicat en nostre idioma perquè además de ser al pare Pere del regne, aver estat casi sempre en lo regne y no deixar la llocució de son regne, és rahó que se entengam tots y mamem de la llet de nostra mare Idioma, y no de la estranya y que no ho és.

Encara, afegeix un parell de detalls que paga la pena de comentar, atés que per un costat es veu clarament la seua voluntat didàctica i, per un altre, la seua voluntat de modernitzar la llengua -un intent que ja havia demanat Marc Antoni Ortí, al segle XVII. Per últim, segurament hi ha una referència als escrits que Ros publicava per aquells anys, destinats als notaris i homes de lleis, per tal que entenguessen perfectament els documents antics, com ell mateix declara en diversos llocs:

Mes al dia de hui, diran que no me entenen o no ho entenen. Yo no tinch culpa de açò; però aí baix els done un poquet de albitre o llum (en castellà), en què podran molt bé llegir, no tan a fosques, si atenen bé a les regletes aquelles. Poden pues, servir universalment per a qualsevol escrit corrent y no molt antich, puix aquelles veus de *dons*, *llavors*, *sellavons*, ni casi usen ja d'elles en lo regne, ni les pose yo. Los que necessiten per son ofici veure y saber llegir escritures antigues valencianes y altres coses que no són de notaria, han menester més estudi y aplicació, lo que no és ma perícia el amostrar-ho, ni el temps y puesto és per a això.

D'aquesta manera, es veu clarament que Planells sent la necessitat de fer la seua versió en la llengua del poble, segurament impulsat pel mateix desig didàctic que podem detectar en les seues paraules, però també, potser, impulsat per treballs com els del pare Gabriel Ferrandis (Escartí 1997): en definitiva, es tractava de fer arribar als estaments socials menys preparats la fe en Jesucrist o models que eren considerats paradigmàtics -com era el cas del pare Pere de Dénia-, i per a la qual maniobra els difusors d'aquelles idees havien de valer-se, necessàriament, de la llengua que als lectors els fos més pròxima.

També en aquesta mateixa línia s'apunta la manera de treballar de Planells. Sense oblidar, però, la correcció lingüística, com veurem. De fet, la tasca de Planells passarà per sintetitzar el text de Mercader, tot despellant-lo d'embelliments innecessaris, i, per altra banda, buscar el màxim grau de correcció -del que ell entén com correcció- quan copia els textos d'Esteve. Capítols sencers de Mercader, en la versió de Planells queden reduïts a poc més que unes ratlles, i s'hi pot veure perfectament que la reducció, el resum, és la tònica general. També és molt habitual el despallament de floritures i, en el mateix sentit, la introducció de modismes més populars i de citacions menys complexes, tot i que de vegades en llatí, així com també la desaparició de les reflexions genèriques que sol fer Mercader quan inicia un capítol.

En una línia semblant actua Planells quan transcriu els textos de fra Esteve. En aquest cas, si bé sembla que pretén ser rigorós, també és cert que de vegades intenta millorar-los. Per altra part, Planells no dubta a "imaginar" -tot adaptant de l'original de Mercader- converses o expressions en boca del pare Pere, però mai no s'allunya del sentit del text de Mercader.

El manuscrit de Planells, doncs, recull en versió resumida la *Vida* del pare Pere que redactà Mercader, però té un hipotètic públic molt concret: aquell que no podia arribar o arribava malament al castellà. Sense massa concessions a grafies aberrants o a castellanitzacions innecessàries, la presència del castellà i el model castellà pesaran en les solucions finals, però només en tant que significaven opcions permeses a un home que fa l'efecte que degué ser bastant primmirat al moment de confegir aquesta traducció

-que més bé caldria anomenar *versió*-, on es buscava més l'essència d'allò narrat per Mercader que no l'exactitud en la translació dels mots.

De més a més, presenta encara un valor afegit per al nostre propòsit, ara: ens dona per primera vegada les versions valencianes –encara que abreujades- de dos escrits d'Esteve en prosa, i ens corrobora l'existència d'edicions d'obres d'Esteve que funcionaven al marge del recull de Mercader, una de les quals, almenys, va fer servir ell, si fem cas de les seues paraules.²¹

4. La llengua del pare Pere i els seus escrits.

Al llarg del segle XVII, els models de llengua literària, en català, es varen veure absolutament influenciats per la presència del castellà (Prats-Rossich 1988), però, com és obvi, més a nivell escrit que no oral. Així, quan un autor s'acarava amb la possibilitat de fer servir la seua llengua per a redactar un text, tenia presents, entre altres coses, els models proposats pels autors de moda i de més renom a la península -que venia a constituir l'univers literari al qual podia arribar un qualsevol *peninsular*, apartat en bona mesura de la resta d'Europa, i aquests eren castellans. Per tant, si Cristòfol Mercader optava per escriure el seu text en castellà, va tenir, sense dubte, presents, els centenars de *vides* de sants que, en aquesta mateixa llengua, corrien impreses per les biblioteques valencianes. Des del segle XVI, amb els textos de Joan Baptista Anyes i d'algun altre -deutors dels models, més complexos, de Roís de Corella i de Miquel Peres,²² l'hagiografia valenciana havia optat claríssimament pel castellà: l'ambient de *reforma* -promogut després de Trento-, i les majors possibilitats d'èxit social, comercial i econòmic, s'imposaven, en tal cas. Encara, caldria tenir presents els interessos personals d'un autor com Mercader; i dels altres.

Per altra banda, una vegada decidida l'opció de la llengua possible -que seria una decisió ràpida, tenint en compte el context cultural-, i escollit el castellà com a llengua vehicular, Mercader hagué d'optar, també, entre els diversos models estilístics que llavors triomfaven, a l'hora de fer literatura hagiogràfica. Els nostres autors, si havien de decantar-se per un model lingüístic, sabien que aquell que més renom els podia atorgar era el que podríem anomenar "culte". Present en l'oratòria sagrada, i en especial en els reculls de sermons que, més que no adreçats al poble, es dirigien als altres sermonadors, als quals els volien ser models, hi introduïen tota classe de recursos, amb imatges, símls, anècdotes i citacions bíbliques i clàssiques. El text de Mercader sobre la vida de Pere Esteve és un exemple ben clar, de prosa barroca en castellà. Aquella mateixa prosa era usada a l'oratòria sagrada. La intenció era commoure l'auditori i sorprendre'l, amb l'ús de la llengua, encara que aquells oients no ho acabassen d'entendre tot. Però això, també podia fer-se en valencià, i l'exemple més representatiu d'aquest estil seria l'obra de Gaspar Blai Arbuixech (1666). I quan aquest model pompós i rimbombant arribava a les premses, pretenia esdevenir modèlic. Eren proses construïdes a partir d'un llenguatge "abarrocat" -per recargolat-, que ha merescut valoracions negatives ja en el nostre temps, tot i que en el seu moment, i encara durant el XVIII, aquells autors gaudiren d'una bona fama. Com el mateix Mercader, a qui se'l

²¹ Al ms. de Planells es pot llegir: "Compongué també el venerable uns goigs a la beneïta image de Cap de Pals y aconsellava en les necessitats y malalties, entre altres prechs, els hi cantaren; y encontraven remey los que careixien d'ell. Yo -el copiant- haguí uns de ells - quizá de aquell temps- avrà uns doce anys ha, impresos en mig full, y ab estampa dels sanct, los quals doní a un pare conventual de la Vall de Jesús, qui encara viu quand açò se escriu". És per això que, davant la possibilitat que existissen altres edicions d'altres textos poètics d'Esteve, i que Planells les fes servir, sense advertir-ho, hem optat per donar les variants que ofereix el manuscrit del XVIII en els escrits estevians, a la nostra edició (Esteve 2005), i també ara, als tres poemes que reproduïm a l'Apèndix d'aquest treball.

²² Sobre els textos d'Anyes, vegeu Anyes (1987).

considerarà un autor “de buen ingenio y de mucha claridad”, com dirà Ximeno (1747-1749: II, 92). Ara bé, per a Chabàs (1880: 8), el llenguatge usat per Mercader ja serà “pretencioso, empalagoso”, mentre que Oltra Perales (1997: 234) afirma que “lo negativo de la obra de fray Cristóbal Mercader está en su estilo”. En resum, aquells models en castellà i complexos, seran els que triomfaran en l'àmbit de l'oratòria sagrada i, també, en l'hagiografia, com en bona part de la literatura de més pretensions del moment.

Tanmateix, el pare Pere, segons sembla en fer una primera ullada a la seua biografia, molt possiblement no es va deixar seduir pel castellà. O no es va deixar seduir massa, per a ser més exactes. De fet, a través del seu primer biògraf ens arriba una primera imatge d'un franciscà entestat a usar la seua pròpia llengua, i en la mesura que el seu auditori eren els “belitres” –majoritàriament-: és a dir, les capes menys afavorides de la societat, aquelles que no tenien accés al castellà, si no era de forma totalment fortuïta. Dit en paraules de Ximeno (1747-1749: II, 19), Esteve predicava a

la gente más soez y abatida y aquellos que se reputan por las heces de los pueblos, eran los que buscava y adotrínava con más gusto; assí porque ellos son los que más suelen carecer de enseñanza y doctrina como porque considerava que tambien por ellos avía Christo nuestro Señor derramado su sangre.

Amb aquest auditori, és Mercader (1677: 47) qui afirma, en reportar un fragment d'una predicació d'Esteve, que aquest ho va fer “en su lengua valenciana, en que siempre predicava”. I caldria remarcar el “siempre” i el “predicava”, en tant que l'ús del valencià sembla que va unit a l'oralitat implícita en l'acció de predicar. Mercader, per altra banda, en diverses ocasions ens presenta també les “virtuts” del pare Pere com a predicador. Però resulta particularment il·lustratiu el següent fragment:

Avíale dado la naturaleza una condición afable, un trato llano y senzillo, una conversación graciosa, agradable, llena de apoyos propios y útiles para el bien espiritual de los oyentes. Con que hazía y desdezía algunas llanezas, obsérvanselas los intencionados, glosávanlas con sentidos menos puros de su genuina inteligencia, y de ellas hazían burlas y chanzas jocosas, acomodándolas a sus dictámenes torcidos, con que parecían a muchos de hombre simple, poco político y menos religioso; y los que más piadosamente sentían del comissario de Jerusalem, dezían que barajava lo serio con lo jocosos, lo alto y sólido de su doctrina con chistes y fruslerías, y lo profundo de su pensar con lo gracioso y entretenido de sus dichos y comparaciones humildes y caseras. Y por esta ocasión le estimavan en menos, y también como le vehían andar con esportilleros, ganapanes, araganes y otros semejantes, que en qualquiera parte son los pies de la república, a los cuales iva siempre buscando, ya en sus posilgas, ya en los figones o en otras atenencias a donde se congregavan. Y a estos pobretes tenía particular gusto de adotrinar y enseñar la doctrina christiana y verdades evangélicas. Y assí, comunmente le llamavan “el predicador dels belitres”. Y le despreciavan y tenían por religioso desautorizado; mas el siervo de Dios solía dezir muchas vezes que assí avía derramado su preciosa sangre Christo nuestro redentor, por el más despreciado pobrezillo simple como por los señores grandes y cavalleros abastecidos del mundo. Y aunque a esta gente humilde hablava en su lengua, para que con mayor facilidad entendiessen su doctrina, quando tratava con hombres doctos y leídos quedavan admirados de la sabiduría profunda de sus respuestas, como hizo Christo nuestro divino maestro con los doctores (...) y ni le faltava la política necessaria y religiosa quando tratava con señores grandes y aún con el mismo rey de las Españas, Filipino Quarto, con cuya católica magestad habló repetidas vezes (Mercader 1677: 50-51).

Hi trobem un predicador especialment atent a les masses desvalgudes a les quals parla en la llengua que els és pròpia. Però, alhora, sembla que tampoc no es trobava mancat de recursos, quan es tractava de parlar amb els nobles i els poderosos. Fa l'efecte que Mercader està a punt d'insinuar una contraposició entre valencià i castellà, tot referint-se a llengua popular/llengua del poder. Però, un tal contrast, encara, si s'hagués explicitat, s'hauria pogut veure esmenat de seguida, en el sentit que sabem que també el pare Pere parlava en valencià al mateix rei (Mercader 1677: 144). Així doncs, és molt possible que la dicotomia lingüística esteviana la trobem en una altra banda. Aquesta qüestió ja era apuntada per Mulet Grimalt (1989: 136), fa un any, tot oferint una resposta que, potser, caldrà matisar: "Pel que fa als dubtes sobre la utilització del català només a nivell oral o també en l'escriptura, existeixen suficients proves per afirmar l'ús integral que el Pare Pere feia de la seva llengua pròpia." Per justificar la seua afirmació, Mulet esgrimia tot seguit el reglament de la Confraria del sant Crist de Santa Tecla, "dictado y escrito de mano del siervo de Dios" –com diu Mercader (1677: 80). Però, anem per parts. En efecte, el fragment dels reglaments de la confraria ara esmentada, està en la nostra llengua i així el recull el biògraf d'Esteve. Però, al costat d'aquest text –un escrit que tindria una funció administrativa evident- no deixa de sobtar que tot just en els altres textos escrits, en prosa, atribuïbles a fra Pere, la nostra llengua no hi aparega. Ens referim ara a la *Representación de los tres montes Santos de Jerusalem* que recull Mercader i que, com ja hem dit més amunt, devia estar escrita en castellà, i a la *Subida al Monte del Señor, para los siete días de la semana*, també recollida per Mercader i que igualment devia estar escrita en la llengua de Castella. Sobre aquests dos escrits, res no comenta Mulet. La temptació de creure que Mercader tradueix els textos d'Esteve, és forta. Però no sembla justificable, atesa la fidelitat de l'escriptor a l'hora de reflectir les paraules del seu biografiat. A més, respecte al primer dels textos esmentats, diu Mercader (1677: 102): "lo escribe de su propia mano el siervo de Dios, lo traslado aquí con sus mismas voces". I és que, en aquest punt potser tenim la clau: Esteve parlava, predicava, en valencià; escrivia poesia en valencià també, com es veu clarament pels seus escrits versificats conservats. Però, la poesia, estava destinada a una oralitat més o menys efímera (Escartí 2004). Ara bé: molt segurament, en el moment que hagué d'escriure alguns papers de major "volada" –com els esmentats ara mateix-, el frare franciscà de Dénia es deixà portar pels models lingüístics en prosa que tenia més a mà i en els quals s'hauria format: el llatí –que quedava descartat per la inspiració clarament popular del nostre frare-, i el castellà –que als ulls dels homes del Barroc estava dotat d'una major solemnitat i que resultava encara molt útil per promocionar-se, fora de València i entre les capes poderoses de la ciutat i del regne. En seria una prova, d'açò últim, la carta sobre el setge de Tortosa, també en castellà, i esmentada més amunt. Sense que això, per altra banda, signifiqui restar-li cap mèrit als usos lingüístics genuïns que va fer fra Pere, ens hauríem de plantejar que l'opció de fer servir les dues llengües, en la València del Barroc, era la més coherent i la més habitual, i que les mateixes cartes autògrafes de Pere Esteve que ens han arribat, també ho confirmen així.²³ Però, amb tot, allò més important per a nosaltres és que Esteve va fer servir la seua llengua majoritàriament a l'hora de predicar i d'escriure, a l'igual que altres autors del moment, com el conegut Pere Jacint Morlà.²⁴

---

²³ Els dos escrits de mà de Pere Esteve han arribat a mi gràcies a la diligència de l'amic Vicent Canet (vegeu la nota 11); i remarque, ara, que una d'elles es troba tota en castellà i la segona, començada en aquella llengua, acaba sent en la nostra, com si d'una distracció de l'autor es tractàs. Segurament, aquesta distracció vindria provocada per un relativament escàs hàbit d'escriptura i, també, per l'ús quasi exclusiu del valencià per part de Pere Esteve, a nivell oral. Un cas semblant, d'aparició simultània de les dues llengües sense una explicació ara com ara coherent, es pot veure als escrits de mossén Vicent Torralba (Ferrando 1995).

²⁴ El bilingüisme literari a la València del Barroc és un fenomen absolutament normal, com demostra, per exemple, la figura de Pere Jacint Morlà. Sobre aquest autor vegeu la "Introducció" d'A. Ferrando a Morlà (1995).

Per altra part, cal assenyalar que, per a Joan Fuster, l'ús que en féu el pare Pere, de la llengua dels valencians, no passava de ser "anecdòtic", per dialectalitzat i castellanitzat, recolzant sovint en la nota còmica, clarament espanyolista i anticatalanista (durant la Guerra dels Segadors), i d'escassa qualitat literària. Amb tot, Fuster (1968: 140) hi destacà també la importància dels fragments conservats de l'obra del pare Pere de Dénia, atés que ens ajuden a reconstruir "l'aire i el color de la societat valenciana del XVII". Segurament, però, la visió de Fuster es trobava massa encasellada i no ofería una imatge suficientment rica del personatge i de la seua literatura.

Per contra, un acostament més complex i encertat als escrits d'Esteve el va portar avant el ja esmentat Mulet Grimalt (1989: 139), el qual evidenciava que

Pere Esteve presenta alguns trets significativament positius en relació a la penosa situació del seu temps: El conreu permanent de la llengua pròpia del país, la frescor popular i la relativa càrrega irònica dels seus sermons, la varietat dels seus poemes religiosos, la relativa habilitat dels seus poemes pol·lemitzadors... El fet més rellevant, als nostres ulls, és constituït però per la connexió de la seva personalitat i la seva trajectòria vital amb un conjunt de figures religioses extraordinàriament carismàtiques que puntegen de cap a cap la trajectòria de la nostra literatura.

Per damunt de l'apreciació personal final de Mulet, caldria destacar que, en efecte, la literatura esteviana no és sols un conjunt de "textos" de difícil classificació, sinó que obeeixen clarament una voluntat de connectar amb el poble, amb la gran majoria de la població valenciana del XVII que no entén el castellà, per la qual cosa Esteve usará gèneres i metres populars -els goigs, per exemple-, i usará la seua llengua materna. En el rerefons de tot -de predicació i d'escriptura- hi haurà sempre la voluntat d'adoctrinar i de difondre determinats valors religiosos i socials. Però si aquesta voluntat d'adoctrinar enllaçaria perfectament amb el to popular dels seus escrits i dels seus sermons, caldrà recordar, encara, que el fet que ens conste la confecció de reglaments de confraries en valencià, quan en altres casos semblants s'optava pel castellà, ens l'ha de situar com un convençut defensor de la llengua en els nivells més formals, com ara el de l'administració eclesiàstica, i el reglament de la confraria en seria una prova. Això no obstant, en determinats escrits "espirituals" podria haver estat el castellà la llengua emprada pel frare, com també en altres escrits més personals i privats i amb destinataris que segurament estaven acostumats a llegir en castellà -com ara les seues cartes conservades- o amb un destinatari públic que podia transcendir l'àmbit propi de la nostra llengua. En tot cas, a banda de les ideologies polítiques del pare Pere -que no podien ser altres que les de la majoria dels valencians del moment-, hem de destacar el seu ús continuat de l'idioma. I en aquest sentit hem d'assenyalar, també, i tot seguint Vicent Pitarch (2001: 287), que, sobretot, del frare de Dénia "n'ha transcendit el valor simbòlic de reivindicador de la llengua de la seua gent, que és l'idioma del país".

Voldríem assenyalar també que fra Pere Esteve no ha de ser vist com un autèntic *literat* -encara que siga això el que més ens puga interessar ara. De fet, pertany a l'àmbit de frares i capellans del Barroc, tocats de l'esperit o dels desitjos de la santedat, amb més o menys mostres de misticisme en les seues actuacions, taumaturgs i de vegades agitadors de masses -en tant que exerceixen sobre ells el poder de la comunicació pública-, que es veuen obligats, com en aquest cas, a fer servir la "literatura" per arribar encara més lluny, en la seua voluntat de catequesi sobre el poble. És per això que Esteve usará els goigs i altres formes poètiques populars i popularitzants, per tal de fer-se més pròxim als estaments menys formats de la societat. El fenomen, que tenia els seus orígens en el món medieval, tocat de milenarisme, degué tenir en sant Vicent Ferrer un dels punts àlgids, i la figura d'aquest, segurament, degué pesar sobre els predicadors

valencians que vindrien després d'ell (Pitarch 2001: 307). En el mateix Esteve, és el sant dominic valencià un referent present en la seua vida, o almenys així ho recull el biògraf del frare de Dénia (Mercader 1677: 229-234).

Versos, sermons i algun altre paper, doncs, poden ser considerats els productes “literaris” d'Esteve. Una producció més o menys heterogènia, com d'altra banda ho són els escrits de bona part d'aquells homes d'església del Barroc valencià.²⁵ La llengua en que foren escrits –o pronunciats– és, generalment, la pròpia de la València del XVII: amb expressions i girs col·loquials castissos, amb presència de castellanismes no massa excessius i amb les característiques de grafies apitxades i empobrides, exactament iguals a les ja detectades en altres autors del moment.²⁶ Però amb un detall que fa més problemàtic, si cap, el seu coneixement: fins a quin punt és Pere Esteve qui ens parla directament a través d'aquells fragments de sermons i d'aquells versos en valencià que ens ha reportat Mercader? En efecte, hem de pensar que, en primer lloc, els “símils” o les frases dites per Esteve, no foren anotades per ell mateix, sinó pel seu apologista, el paborde Guerau: “lo refirió el mismo confessor al erudito pavordre Buenaventura Grau, secretario y recopilador de las acciones del comissario de Jerusalem, que lo escribe de su mano en la dicha manera, de a donde se ha copiado” –ens diu Mercader (1677: 66) en una ocasió. Aquells textos –ara ja, escrits– encara varen poder ser “retocats” pel biògraf i, a nivell ortogràfic, potser i tot pels tipògrafs. Cosa que, per exemple, explicaria els indicis gràfics d'apitxaments als escrits d'Esteve, a qui, en principi, no li'n podem suposar cap, tenint en compte el seu origen geogràfic. Per altra banda, en el cas dels versos d'Esteve, és Leopold Ignasi Planells qui ens informa que ell mateix disposava d'un exemplar imprès d'una d'aquelles poesies del pare Pere, cosa que ens hauria de fer parlar de les possibles variacions pròpies de la transmissió textual d'aquesta mena d'escrits de caràcter efímer. Siga com siga, i per fortuna, una part almenys representativa de les paraules i dels versos d'Esteve foren salvades per Guerau i per Mercader, i, tot i les probables modificacions, representen el llegat literari del pare Pere.

El conjunt d'aquests escrits cal advertir que era de difícil “estructuració”. Respostes, símils, versos, proses de caràcter religiós, proverbis... formen un aplec d'interès molt divers i hem procurat rescatar allò més important i més literari (Esteve 2005). Els textos, per altra banda, en l'edició que vàrem fer, apareixen agrupats de la manera que ens ha semblat més coherent. Pel que fa als textos poètics, podríem parlar dels que són de temàtica *religiosa* (5 en total) i els de temàtica *política* (3 composicions). Els primers són els goigs a diverses devocions impulsades per la pietat de fra Pere Esteve, una interessant *Història del Sant Sepulcre* i una composició de caràcter polític i religiós, exhortant a la conquesta d'Alger i que segurament cantava fra Pere en les seues peticions d'almoines per a combatre els musulmans, en la utòpica obsessió de conquerir la Terra Santa per a la Cristiandat. Pel que respecta a la poesia política, trobem la composició *Ànimo los meus germans* –per a exaltar els ànims dels soldats valencians en la campanya de conquesta de Tortosa–, la *Resposta a una carta dels miquelets*, de més voluntat literària i pamfletària, i on s'ataca, sobretot, els francesos –considerats sempre heretges–, i la possiblement més inspirada *Plora Barcelona*.

D'aquestes tres darreres convé anotar, encara, que el seu biògraf ens dóna dades per poder-les situar en un context concret. Així, el 1651, al setge de Tortosa hauria elaborat la primera d'elles, per exortar l'ànim dels soldats valencians, als quals “animava

---

²⁵ Bastaran com exemples el poeta i dramaturg mossén Pere Jacint Morlà, ja citat, o la producció ara com ara atribuïda al frare dominic Francesc Mulet (Bellveser 1989).

²⁶ Per a una caracterització del valencià del segle XVII, vegeu Martí (1991) i el nostre estudi lingüístic a Aierdi (1999).

mucho con su fervor, ya confessándolos, ya predicándole, ya sirviendo a los heridos y enfermos, ya ayudándoles a bien morir, ya trabajando el primero en los ataques y saginas, con notable exemplo de los que le miravan” (Mercader 1677: 169-171). Pel que fa a la segona Mercader (1677: 173) indica que

como el siervo de Dios procedía con tanta solicitud en los sucessos del ejército de España, los micaletes catalanes, que eran contrarios y de la facción de Francia, escribieronle al varón zeloso una carta con muchas amenazas, diciendo se retirasse y dexasse su intento, que de no hazerlo se darían por ofendidos, alegando los motivos que tenían para su obstinación y de todo aquel país; y porque la carta que le escribieron fue en verso valenciano, en el mismo idioma y metro respondió el siervo de Dios a Juan Fuster, su cabeza.

El text, de voluntat clarament pamfletària, segons Mercader (1677: 181) “causó, en su caudillo y muchos de aquellos hombrs montarazes y indómitos que le leyeron, notable lenidad”. Finalment, pel que respecta a la tercera composició, sembla que obeeix a la petició de “cierto eclesiástico docto y por sus letras puesto en dignidad, amiliar y aún secretario espiritual del siervo de Dios” el qual caldria identificar amb Bonaventura Guerau –que conservava els versos, com ens infoma el mateix biògraf-, i que “estava cariñoso de su ausencia y deseando suplirla con sus cartas, le pidió en una le escribiesse el estado de la guerra en Cataluña” (Mercader 1677 181-182 i 189). Cal dir, a més, que d’aquells versos, en mostrar-los el paborde Guerau a alguns amics “se hizieron algunas copias que oy están guardadas con veneración, de las quales por bien raro acaso ha llegado la sobredicha a mis manos”.

En tots els casos els versos es trobaven destinats a un consum puntual, conjuntural: destinats a ser cantats en els cas dels goigs i dels versos que acompanyaven la plega en favor de la croada; i destinats a córrer manuscrits –i tal vegada impresos- en el cas dels escrits polítics.

Pel que fa a la prosa cal assenyalar que tant la *Representació de les tres muntanyes santes de Jerusalem* com la *Via sacra* només ens han pervingut en català en la versió de Planells. Els originals, com ja hem dit, potser foren redactats en castellà i serien per a consum propi o d’alguns devots del pare Pere. La resta dels fragments en prosa, *símils* i algun paper més d’inspiració religiosa –i en algun cas política i social-, tenien una clara voluntat didàctica i cal assenyalar, especialment, la *Fabuleta de les granotes*, que recull motius de tradició clàssica. En el cas d’aquestes proses, que se’ns haurien conservat gràcies a la mà del paborde Guerau, segur que pesava, sobretot, el seu valor *moral*.

A la fi, el llegat literari de Pere Esteve ens el fa veure com un predicador en la seua llengua –cosa que no es pot dubtar- i com un activista més de les causes polítiques i socials que imperaren en aquella València del XVII. Encara, l’ús sistemàtic del valencià per part d’Esteve degué comportar, segurament, que el mateix Guerau pronunciàs el sermó de les exèquies d’Esteve en català i, a molta distància ja en el temps, el testimoni d’Esteve va influir per tal que Planells, el 1760, en pensar en reescriure la vida del franciscà de Dénia, es decantàs també per aquella llengua, que és la nostra.

APÈNDIX

1. *Ànimo, los meus germans*

Ànimo, los meus germans,
que no nos²⁷ desampararà
qui tostemp²⁸ ajudant-vos va,
ya²⁹ ab oracions, ya³⁰ en les³¹

[mans.

Mort aveu, com a christians,
servint al catòlich³² rey,
per la pàtria y per la lley.
Y yo, com a bon vasall,
per pagar-os³³ el treball,
os envie este remey.

Valens vos³⁴ acompanyí,
afligits vos animava,
desmayats vos³⁵ confortava
y estant mals³⁶ os serví.
Tots sabeu que m'enportí,
per a poder-vos curar
-si a cas veniu³⁷ a estar
mals³⁸ y angustiat de veres-
caravines esquerreres,³⁹
qu'és⁴⁰ remey *parti-cular*.⁴¹

Esta sí que és llealtad⁴²
y constància⁴³ en lo promés,
que os dóna, quant⁴⁴ no pot
[més,
honres después que hau finat.
Constant vos he acompanyat
mentres honrats au vixcut;
y que he complit⁴⁵ hau sabut

allò mateix que diguí,
pues⁴⁶ fent lo que prometí,
fins a el⁴⁷ cap vos he volgut.⁴⁸

Altres facen invencions
y compren sa⁴⁹ vanaglòria,
que yo, en misses, la vitòria⁵⁰
celebre, y en oracions;
y per tals deprecacions
que són per a els defunts⁵¹ bé,
Déu, per la glòria que té
ens⁵² lliurarà de tot mal
y tomarà el Principat⁵³
al monarca⁵⁴ que'l perdé.

2. *Tu no et dius Miquel*

Tu no et dius Miquel,
del nom sant⁵⁵ de fama;
tu eres Migale,
animal que enganya
y,⁵⁶ estant ple de espines,
pareix bla com llana;
y al diminotiu⁵⁷
has⁵⁸ posat T ara,
y et dius Micalet,⁵⁹
que es pichor⁶⁰ que aranya.

Lo món és molt va
traydor com la canya,⁶¹
que promet riqueses
y a la vista enganya:

promet també honres
y après nos disfama.
Amem rey⁶² y pròxim⁶³
perquè Déu ho mana;
y a Déu sobre tot,
que primer nos ama.

Ola, valencians,⁶⁴
los lleals⁶⁵ de fama!
Mira al català
que en obres te enganya
perquè perdes⁶⁶ vida,
la hazienda⁶⁷ y la casa.
Fills: abans⁶⁸ fuchiú
per terres de Itàlia,
com altres lleals⁶⁹
al gran rey de Espanya.

Molts dels catalans,
gent noble y honrada,
tenen en son cor
al gran rey de Espanya.
No gozen⁷⁰ mostrar-se
ni parlar paraula,
perquè els amenassen⁷¹
gent menuda y baixa;
y⁷² contra ells amotinen,
minyons⁷³ y companya.

Pareix Catalunya
Babilònia⁷⁴ ara:
parla's⁷⁵ moltes llengües
que abans⁷⁶ no parlava.
Los chichs⁷⁷ parlen ya
la llengua de Franza⁷⁸
y molts la defensen⁷⁹

²⁷ Planells omet *que; vos*.

²⁸ Planells: *sempre*.

²⁹ Planells: *ja*.

³⁰ Planells: *ja*.

³¹ Mercader: *las*. Planells: *ab les*.

³² Planells: *cathòlich*.

³³ Planells: *pagar-vos*.

³⁴ Planells: *Valents os*.

³⁵ Planells: *os*.

³⁶ Planells: *malalts*.

³⁷ Planells: *venieu*.

³⁸ Planells: *malalts*.

³⁹ Planells: *esquerres*.

⁴⁰ Planells: *que és*.

⁴¹ Les "caravines esquerreres"
d'Esteve, Planells indica que són
"xeringues". El mot *parti-cular*, així
separat a l'original, pretén fer un joc
de paraules.

⁴² Planells: *llealtat*.

⁴³ Planells: *constança*.

⁴⁴ Planells: *quand*.

⁴⁵ Planells: *cumplit*.

⁴⁶ Planells: *puix*.

⁴⁷ Planells: *al*.

⁴⁸ Planells afegeix: *In fine dilexit*.

⁴⁹ Planells: *la*.

⁵⁰ Planells: *mises la victòria*.

⁵¹ Planells: *al defunct*.

⁵² Planells: *nos*.

⁵³ Planells: *el Princepat tornarà*.

⁵⁴ Planells: *gran monarca*.

⁵⁵ Planells: *sanct*.

⁵⁶ Planells: *qui*.

⁵⁷ Planells: *diminutiu*.

⁵⁸ Planells: *t'has*.

⁵⁹ Planells: *Migalet*.

⁶⁰ Planells: *pijor*.

⁶¹ Planells: *y de mala manya*.

⁶² Planells escriu *rey* sobre el mot
Déu.

⁶³ Planells: *pròxim*.

⁶⁴ Planells: *valencià*.

⁶⁵ Planells: *lo lleal*.

⁶⁶ Planells: *perdes*.

⁶⁷ Planells: *hacienda*.

⁶⁸ Planells: *avans*.

⁶⁹ Planells: *llegals*.

⁷⁰ Planells: *goigen*.

⁷¹ A l'original: *ells amenacen*.

⁷² Planells omet *y*.

⁷³ Planells, al marge, indica la forma
valenciana d'aquest mot: *gichs*.

⁷⁴ Planells: *Babilònia*.

⁷⁵ Planells: *parla*.

⁷⁶ Planells: *avans*.

⁷⁷ Planells: *gichs*.

⁷⁸ Planells: *Frància*.

⁷⁹ Planells: *defenen*.

a punta de llanza,⁸⁰
que⁸¹ més ya⁸² no volen
llengua castellana.

Huy a tota la gent
los dich lo que passa:⁸³
seran com lo pròdich,
que el⁸⁴ pare lo abraza⁸⁵
sens demanar conte
de cosa passada.
Amem nostre⁸⁶ rey
perquè ell nos ama⁸⁷
y en això farem
allò que Déu mana.

Alguns malignants
sembren gran zizanya⁸⁸
entre els catalans
y lo rey de Espanya,
dient⁸⁹ que farà
una gran matanza⁹⁰
que⁹¹ no-ls guardarà
los⁹² furs ni paraula;
y açò és lo que diu⁹³
la gent luterana.⁹⁴

Germà Juan⁹⁵ Fuster:
yo he rebut ta carta
en què tu m'escrivi⁹⁶
no sé què patrya.
Dius-me adulator
del meu rey de Espanya
y que molts milacres⁹⁷
has vist a la clara
y com sent Francés⁹⁸
dava cordonada.
Tu dius gran mentira
aquesta vegada,
perquè sent Francés⁹⁹
és lo qui li ampara
al meu rey cathòlich
y¹⁰⁰ la casa de Àustria.

---

⁸⁰ Planells: *llança*.

⁸¹ Planells: *puix*.

⁸² Planells: *ja*.

⁸³ Planells: *pasa*.

⁸⁴ Planells: *que-l*.

⁸⁵ Planells: *abraça*.

⁸⁶ Planells: *nòstron*.

⁸⁷ Planells: *que ell sempre nos ama*.

⁸⁸ Planells: *ciçanya*.

⁸⁹ Planells: *dihuen*.

⁹⁰ Planells: *matança*.

⁹¹ Planells: *y*.

⁹² Planells: *els*.

⁹³ Planells: *dia*.

⁹⁴ Planells: *lluterana*.

⁹⁵ Planells: *Joan*.

⁹⁶ Planells: *me escrius*.

⁹⁷ Planells: *miracles*.

⁹⁸ Planells: *sanct Francesch*.

⁹⁹ Planells: *sanct Francesch*.

¹⁰⁰ Planells: *y a*.

Creu-me tu a mi¹⁰¹
la veritat clara,
que los teus mateixos
són los que te enganan.¹⁰²

No só adulator
ni em poses tal fama:
dic veritat llisa
per carrers y plaza¹⁰³
y a tots la diré
en la¹⁰⁴ pròpia cara.
Tu pren bon[s]¹⁰⁵ consells
de gent fel christiana
y no perseguisques¹⁰⁶
a qui et desengana.¹⁰⁷

Germà Juan¹⁰⁸ Fuster,
tens molt mala fama
per los mals que fas
per tota la Plana,
que¹⁰⁹ maltractes frares
y gent reformada,
a¹¹⁰ nengú perdones
-fins al chich¹¹¹ que mama-
olvidat de fer
allò que Déu mana.

Y pareix molt mal
a la gent christiana
el dir que de hereges
y de gent pagana
més estimes ser
que del rey de Espanya.
Desterres a bisbes
y traus de sa casa,
seguint la dotryna¹¹²
mal interpretada.

Has mort molta gent
perquè et desengana,¹¹³
y a mi me amenasses,¹¹⁴
tu y ta camarada,
que voleu matar-me:
però, Déu me guarda,
que¹¹⁵ confie veure

---

¹⁰¹ Planells: *Pues, ou-me tu a mi*.

¹⁰² Planells: *enganyan*. Respectem la vocal de l'última síl·laba, per la rima, com en algun cas posterior, del mateix mot o compost per ell.

¹⁰³ Planells: *plaza*.

¹⁰⁴ Planells: *sa*.

¹⁰⁵ Planells: *bons*.

¹⁰⁶ Planells: *perseguisques*.

¹⁰⁷ Planells: *desenganya*.

¹⁰⁸ Planells: *Joan*.

¹⁰⁹ Planells: *puix*.

¹¹⁰ Planells: *y a*.

¹¹¹ Planells: *gich*.

¹¹² Planells: *dotryna*.

¹¹³ Planells: *perquè-t desenganya*.

¹¹⁴ Planells: *amenaces*.

¹¹⁵ Planells: *puix*.

la santa¹¹⁶ jornada
que farà mon rey
a la Terra Santa.

Dius-te Michalet,¹¹⁷
que és nom de campana,
que no fa bon so
si no està penjada.
Guarda't del bochi,¹¹⁸
que-t caurà la bava¹¹⁹
si damunt ton coll
danza¹²⁰ la pavana,
donant a ta gent
la darrer llenguada.

No't soterraran
en fosa sagrada,
sinó dalt de un abre,¹²¹
penjant de una rama.
Y los que-t¹²² veuran
de tan lletja¹²³ cara,
quant passen,¹²⁴ diran:
“Així, en hora mala!¹²⁵
Perquè qui mal viu,
mal mor y acaba.”

¿Qui tal may creguera,
qui tal may pensara
que los catalans,
lleons braus de Espanya
s'achen¹²⁶ tornat polls
de los¹²⁷ galls de França?¹²⁸
No sé qui-s¹²⁹ la lloca
ni qui l'à posada:
sé que molts dels ous¹³⁰
se li tornen aygua.
Yo no sé per què
mous tanta algazara¹³¹
dient que el lleó
de flaquea brama.
May ha flaquejat
lo lleó de Espanya.
Sí, pateix¹³² la febra
que al més brau amansa;
però passarà¹³³

---

¹¹⁶ Planells: *sancta*.

¹¹⁷ Planells: *Micalet*.

¹¹⁸ Planells: *bogí*.

¹¹⁹ Planells: *baba*.

¹²⁰ Planells: *dança*.

¹²¹ Planells: *arbre*.

¹²² Planells: *qui-t*.

¹²³ Planells: *lleja*.

¹²⁴ Planells: *quand pasen*.

¹²⁵ Planells: *noramala*.

¹²⁶ Planells: *s'hajen*.

¹²⁷ Planells: *dels*.

¹²⁸ Planells: *de la Frància*.

¹²⁹ Planells: *qui és*.

¹³⁰ Planells: *ous*.

¹³¹ Planells: *algazara*.

¹³² Planells: *patix*.

¹³³ Planells: *pasarà*.

i rendirà a Franza.¹³⁴

Dius que lo Francés
ya és¹³⁵ senyor de Espanya
perquè Catalunya
la té ya¹³⁶ guanyada.
Digues-li¹³⁷ perduda
y tiranizada,¹³⁸
perquè gent menuda
la y han entregada
per voler manar
a la gent granada.

Lo Francés a tots
en sec¹³⁹ fa la barba,
sense remullar,
escorchant¹⁴⁰ la cara.¹⁴¹
Quant¹⁴² haurà acabat
de traure la llana
que té Catalunya
en llonja y duana,
se riurà fent burla
de gent catalana.

Diràs tu: “Ya¹⁴³ tinch
lo peu y la cama
ficada en lo fanch;
no y ha qui la’m¹⁴⁴ traga.”
Has fet com lo peix
que fuig de la flama:
ix¹⁴⁵ de la paella
y pega en la brasa.
Demana perdó:
tin bona esperanza!¹⁴⁶

¹³⁴ Planells: *França*.

¹³⁵ Planells omet *ya*.

¹³⁶ Planells: *ja*.

¹³⁷ Planells: *digues-la*.

¹³⁸ Planells: *tiraniçada*.

¹³⁹ Planells: *sech*.

¹⁴⁰ Planells: *y escorjant*.

¹⁴¹ Planells escriu *cara* després del

mot ratllat *barba*.

¹⁴² Planells: *quand*.

¹⁴³ Planells: *ja*.

¹⁴⁴ Planells: *no hi à qui-m la*.

¹⁴⁵ Planells: *e ix*.

¹⁴⁶ Planells: *esperança*.

3. *Plora Barcelona*

Plora Barcelona
lo que ans¹⁴⁷ cantava
de pròspera y rica,
famosa y ufana;
perquè està ya¹⁴⁸ pobre
y molt trasquilada,
com tot lo món sab
y corre la fama,
que-l Francés procura
tots traure’ls de casa.

Està com lo grill
que ric-ric¹⁴⁹ cantava,
tenint sa riquesa
dins la carabasa.¹⁵⁰
Així Barcelona
sabrà què està ara!
Ya¹⁵¹ no pot cantar
així com cantava,
perquè està plorant
lo tràfec¹⁵² de Espanya.

No han volgut sufrir
la gent castellana
y ara a¹⁵³ lluterans
aloxen¹⁵⁴ en casa.
Les mullers y filles,¹⁵⁵
neboda y germana
los estan servint
davant, ballant l’aygua:
la estopa y lo foch
solen fer gran flama.

Ay de les fadrines
que estan a soldada,
servint als soldats
y gent aloxada!¹⁵⁶
Y també servix
alguna casada!
Perillen mullers,
neboda o¹⁵⁷ germana,
més en gent francesa
que en la castellana.

Sàpia’s per lo món
açò que dic¹⁵⁸ ara:

¹⁴⁷ Planells: *ants*.

¹⁴⁸ Planells: *ja*.

¹⁴⁹ Planells: *rich-rich*.

¹⁵⁰ Planells, al marge, afegeix: *És
gent de vi en carabaça*.

¹⁵¹ Planells: *ja*.

¹⁵² Planells: *tràfesch*.

¹⁵³ Planells omet *a*.

¹⁵⁴ Planells: *aloxen*.

¹⁵⁵ Planells: *La muller y filla*.

¹⁵⁶ Planells: *aloxada*.

¹⁵⁷ Planells: *y*.

¹⁵⁸ Planells: *dich*.

que Déu poderós
és lo que ampara¹⁵⁹
al meu rey cathòlich
y a tota sa casa.
Contaré el encontré
de la nostra esquadra
contra la francesa
y tota sa armada.

Fonch cosa de veure,
davant Borriana,
sis vaxells de Unquerque¹⁶⁰
contra gran armada.
Destroren-la¹⁶¹ tota
y a la capitana¹⁶²
li derroquen abres,
bompres y michana;
molta gent li maten,
sense la nafrada.

En lo port de Dénia
entra nostra esquadra
alegre y contenta
ab tan gran hazanya.
L’armada francesa
troba’s afrontada,
en lo cap trencat
y sens capitana.
No ha pogut¹⁶³ curar-se
ab teles de aranya.

Bé serà que es¹⁶⁴ diga
lo valor y hazanya¹⁶⁵
de la mia gent,
que és la valencia[na],¹⁶⁶
dels de Vinaròs,¹⁶⁷
de Rosell y Plana,
qu’és just per lo món
córrega la fama
perquè de francesos
grans vitòries¹⁶⁸ guanya.

Quant¹⁶⁹ vingué el Francés
corrent la campanya

¹⁵⁹ Planells: *és sempre el que
ampara*.

¹⁶⁰ Planells: *baixells de Urquerque*.

¹⁶¹ Planells: *destrocen-la*.

¹⁶² Al manuscrit de Planells falten
els dotze versos següents, que
apreixen en u paper solt, de mà de
Nicolau Primitiu, que adverteix que
els copia “de la història de fr. Pere
Esteve per Chabàs.”

¹⁶³ Planells: *y no pot*.

¹⁶⁴ Planells: *que-s*.

¹⁶⁵ Planells: *haçanya*.

¹⁶⁶ A Mercader es pot llegir:
València, per error. Esmenem, a
més, seguint Planells.

¹⁶⁷ Planells: *Vinaroç*.

¹⁶⁸ Planells: *victòries*.

¹⁶⁹ Planells: *quand*.

-que los de Uldecona
li daren posada-,
los de la Galera,
Godall y Ventalla
y molts altres pobles
de gent catalana,
los reben y donen
molta vitualla.

Pensava el Francés
y qui l'acompanya
entrar saquejant
Maestrat y Plana;
mas,¹⁷⁰ vent que no'l reben
així com pensava,
de passar avant¹⁷¹
li passa¹⁷² la gana,
perquè el primer poble
li carda la llana.

Entra en Rossell¹⁷³
ab traïció y manya,¹⁷⁴
cridant y dient:
"Vixca el rey de Espanya!"
-a mal de son grat
dient tal paraula,
que és cert no la dien¹⁷⁵
de plaer ni gana;
sí per enganar¹⁷⁶
a la gent paysana.

Y així¹⁷⁷ se n'entraren
una escurribanda,
més los de Rosell
guarden bé sa casa.
Maten de francesos
una gran solada
y de micalets
tota¹⁷⁸ una esquadra,
fugint a Tortosa
a dar la embaixada.

Monsur¹⁷⁹ de la Mota
que tenia¹⁸⁰ sitiada
la lleal Tortosa
a¹⁸¹ fugir arranca.
No goza¹⁸² esperar
perquè tot se espanta
de veure sa gent

---

¹⁷⁰ Planells: *més*.

¹⁷¹ Planells: *pasar abant*.

¹⁷² Planells: *pasa*.

¹⁷³ Planells: *Se n'entrà en Rosell*.

¹⁷⁴ Planells: *trampa*.

¹⁷⁵ Planells: *dira*.

¹⁷⁶ Planells: *enganyar*.

¹⁷⁷ Planells omet *Y*.

¹⁷⁸ Planells: *a tota*.

¹⁷⁹ Planells: *Monsiur*.

¹⁸⁰ Planells omet *que*.

¹⁸¹ Planells: *y a*.

¹⁸² Planells: *goija*.

tota acovardada¹⁸³
pensant que venia
[l]a¹⁸⁴ gent valenciana.

Així com un gos
que va en carabasa¹⁸⁵
l·ligada a la cua,¹⁸⁶
que-l¹⁸⁷ remor l'espanta,
així los francesos
fan esta vegada:
fugen¹⁸⁸ de Rosell
y nengú els acasa,
sinó sols deu hòmens
de vida ariscada.

Estava la gent
molt aparellada,
si el Francés venia
a eixir en campanya;
ell se'n guarda prou,
encara que charra.¹⁸⁹
Hoc,¹⁹⁰ que se'n fuixqué
per lo coll de l'Alma,
pareixent¹⁹¹ les cabres
per dalt la montanya.

Frare Carbonell,
-en Tortosa estava,
lo fill de València-,
y guanya gran fama:¹⁹²
quants francesos via,¹⁹³
a tots los matava.
Si foren molts frares,
ab França acabara,¹⁹⁴
perquè li paraven
y ell los desaparava.¹⁹⁵

Vingué lo Francés
ab tota sa¹⁹⁶ armada
contra Vinaròs,¹⁹⁷
y a un sols gat mata:¹⁹⁸
hoc bé¹⁹⁹ de francesos
morts! De trecents passa,²⁰⁰
sense²⁰¹ los ferits

---

¹⁸³ Planells: *acobardada*.

¹⁸⁴ Planells: *la*.

¹⁸⁵ Planells: *carabaça*.

¹⁸⁶ Planells: *coa*.

¹⁸⁷ Planells: *que el*.

¹⁸⁸ Planells: *fugint*.

¹⁸⁹ Planells: *jarra*.

¹⁹⁰ Planells: *Oh*.

¹⁹¹ Planells: *pareixen*.

¹⁹² Planells: *que guanya gran fama/ y és fill de València./ en Tortosa estava*.

¹⁹³ Planells: *veya*.

¹⁹⁴ Planells: *Frància se acabava*.

¹⁹⁵ Planells: *disparava*.

¹⁹⁶ Planells: *la*.

¹⁹⁷ Planells: *Vinaroç*.

¹⁹⁸ Planells: *no mata*.

¹⁹⁹ Planells: *oh que*.

²⁰⁰ Planells: *goija*.

de aquella jornada;
y los micalets
portaren²⁰² masada.²⁰³

Animant als nostres
frare Pere estava
dins de Vinaròs,²⁰⁴
que no-s²⁰⁵ descuydava,
dient que el meu rey
és columna y basa
de la christiandat
y que Déu la²⁰⁶ guarda.
Y així, tot lo món
no pot derrocar-la.

Tots los espanyols
ubram²⁰⁷ la pestanya,
que si nòstron rei
passa²⁰⁸ ara borrasca,
espera fortuna
y aguarda bonanza.²⁰⁹
Déu que nos la done
y a tothom la gràcia
y ens done la glòria²¹⁰
que és tan desitjada.²¹¹

---

²⁰¹ Planells: *sinse*.

²⁰² Planells: *portaven*.

²⁰³ Planells: *maçada*.

²⁰⁴ Planells: *Vinaroç*.

²⁰⁵ Planells: *no es*.

²⁰⁶ Planells: *lo*.

²⁰⁷ Planells: *obrim*.

²⁰⁸ Planells: *pasa*.

²⁰⁹ Planells: *bonança*.

²¹⁰ Planells: *y en lo fi la glòria*.

²¹¹ Planells: *desijada*. Afgeix:
Amén.

BIBLIOGRAFIA

- Aierdi, J. (1999): *Dietari*, a cura de V. J. Escartí, Barcelona.
- Anyes, J.B. (1987): *Obra catalana*, a cura de M. Cahner, Barcelona.
- Arbuixech, G.B. (1666) : *Sermó de la santa conquesta de la molt insigne, noble, leal e coronada ciutat de València*, València.
- Bellveser, R. (1989): *El "pare" Mulet (1624-1675). Un enigma desvelado*, València.
- Canet, J.L. (2004): Literatura i impremta durant el segle XVI a València, dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, pp. 19-31.
- Chabàs, R. (1880): *Datos biogràfics del venerable Pedro Esteve y documentos notables referentes al mismo*, Dénia.
- Chabàs, R. (1880): *Historia del venerable fray Pedro Esteve, predicador apostólico*, Dénia.
- Chabàs, R. (1891): "Un valencianista del pasado siglo y el venerable Pedro Esteve", *El Archivo*, V, pp. 107-111.
- Colomina i Castanyer, J. (1987): "Notes sobre la llengua de la Decadència", dins Alemany, R. (ed.): *Estudis de literatura catalana al País Valencià*, Benidorm-Alacant, pp. 37-53.
- Comas, A. (1978): *La Decadència*, Barcelona.
- Escartí, V.J. (1994): "Joan Fuster i la Decadència", dins *Fuster entre nosaltres*, València, pp. 109-113.
- Escartí, V.J. (1997): "Pregar en valencià al segle XVIII", *Saó*, núm. 212, pp. 33-35.
- Escartí, V.J. (2004): "Unes reflexions sobre la poesia del Barroc en valencià", dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, pp. 177-192.
- Escartí, V.J. (2005): "Nota sobre la Decadència", dins *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII*, Castelló de la Plana, pp. 59-69.
- Escartí, V.J. (2006a): *Els escriptors valencians de l'Edat Moderna, ara*, València/Brussel·les.
- Escartí, V.J. (2006b): *La Vida del pare Pere Esteve, de Leopold Ignasi Planells (1760)*, Dénia.
- Escartí, V.J. (2007): "Notícia de la *Vida del pare Pere Esteve*, de Leopold Ignasi Planells (1760)" dins *El (re)descobrimet de l'edat moderna. Estudis en homenatge a Eulàlia Duran*, a cura d'E. Miralles i J. Solervicens, Barcelona, pp. 251-271.
- Esteve i Puig, Pere (2005): *Escrips valencians*, a cura de Vicent J. Escartí, València.
- Ferrando, A. (1987): "La literatura popularista al País Valencià durant la Decadència", dins Alemany, R. (ed.): *Estudis de literatura catalana al País Valencià*, Benidorm-Alacant, pp. 55-74.
- Ferrando, A. (1995): "Les *Memòries curioses* (1609-1651) de mossén Vicent Torralba", *L'Aiguadolç*, núm. 21, pp. 37-64.
- Fuster, J. (1968): *Heretgies, revoltes i sermons*, Barcelona.
- Fuster, J.P. (1827-1830): *Biblioteca valenciana*, 2 vols., València.
- Guerau, B. (1677): *Sermó en les exèquies del reverent frare Pere Esteve, predicador apostòlich*, dins Mercader (1677).

- Ettinghausen, H. (1993) (ed.): *La Guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època*, Barcelona.
- Mercader, C. (1677): *Vida admirable del siervo de Dios, fray Pedro Esteve*, València [Ed. facs. Dénia 2006].
- Mercader, C. (1982): *Vida admirable del siervo de Dios, fray Pedro Esteve, predicador apostólico*, Alacant.
- Morlà, P.J. (1995): *Poesies i col·loquis*, a cura d'A. Ferrando, València.
- Mulet Grimalt, C. (1989): "Fra Pere Esteve, un representant paradigmàtic de la Decadència al País Valencià. (2ª part)", *L'Aiguadolç*, núms. 9 i 10, pp. 123-140.
- Oltra Perales, E. (1997): *El Pare Pere de Denia. Todo sobre el siervo de Dios*, València.
- Ortí, M.A. (1640): *Siglo quarto de la Conquista de Valencia*, València.
- Pitarch, V. (1972): *Defensa de l'idioma*, València.
- Pitarch, V. (2001): *Llengua i Església durant el Barroc valencià*, València/Barcelona.
- Pons Fuster, F. (1991): *Místicos, beatas y alumbrados*, València.
- Prats, M.-Rossich, A. (1988): "El *Llibre dels secrets d'agricultura* i la prosa catalana a l'època del Barroc", estudi preliminar a Agustí, M.: *Libre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, Barcelona, pp. 21-38.
- Ribelles Comín, J. (1939): *Bibliografía de la lengua valenciana*, t. III, Madrid.
- Rincón, M. E. (1983): "Hacia una revisión del concepto de "decadencia" en la literatura catalana, *Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, núm. 5, pp. 121-127.
- Roca Ricart, R. (1997): "Bernat Guillem Català de Valeriola i el seu dietari (1568-1607)" dins *Miscel·lània Germà Colon*, 7, Abadia de Montserrat, pp. 79-94.
- Rodríguez, J. (1747): *Biblioteca valentina*, València.
- Solano, A. (2004): "Les relacions de successos en la València de l'Edat Moderna", dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, pp. 107-120.
- Ximeno, V. (1747-1749): *Escritores del reyno de Valencia*, 2 vols., València.